

B e r n d Z i c h, *Studien zur regionalen und chronologischen Gliederung der nördlichen Aunjetitzer Kultur*. Berlin-New York 1996; 738 stron, 80 tablic rysunkowych, 114 map i 12 wielkoformatowych tabel, map i wykresów w formie załączników.

W szacownej serii wydawniczej *Vorgeschichtliche Forschungen* (tom 20) redagowanej przez Bernharda Hänsla ukazała się niezwykle ważna i rzadko spotykanych rozmiarów, monumentalna praca Bernda Zicha. Poświęcona jest ona chronologicznym i terytorialnym podziałom tej części kultury unietyckiej, która położona jest na północ od Lasu Turyngskiego, Rudaw i Sudetów. Autor omawianej książki w sposób szczegółowy analizuje materiały wspomnianej kultury z terenów Polski. Chociażby z tego powodu recenzowana pozycja powinna zainteresować specjalistów zajmujących się początkami epoki brązu w naszym kraju.

Z przedmowy można się dowiedzieć, że omawiana książka jest opublikowaną wersją dysertacji doktorskiej, napisanej pod kierunkiem prof. Bernharda Hänsla i obronionej w 1991 roku na Freie Universität w Berlinie. Powstała ona dzięki życzliwej pomocy wielu osób, w tym m.in. licznych badaczy z naszego kraju.

We wprowadzeniu Bernd Zich sformułował i uzasadnił cel i zakres pracy. Jest nim budowa wewnętrznego podziału chronologii kultury unietyckiej w granicach jej północnego zasięgu z uwzględnieniem zarysowujących się różnic regionalnych. Punktem wyjścia tych studiów była konstatacja obecności licznych, niekiedy mało wiarygodnych, a często sprzecznych ze sobą systemów chronologicznych kultury unietyckiej, które powstały w długim okresie rozwoju badań nad tą kulturą. Drogą do osiągnięcia tego celu były przede wszystkim analizy zespołów grobowych.

W obszernym rozdziale poświęconym historii badań Autor prześledził osiągnięcia badaczy zajmujących się obszarem Czech, Moraw, Dolnej Austrii, Środkowych Niemiec, Dolnej Saksonii, Śląska, Wielkopolski, Łużyc i Słowacji. Następnie podsumował toczącą się od ponad stu lat dyskusję na tematy chronologiczne w ujęciu ponadregionalnym.

Kolejny rozdział poświęcony jest rozprzestrzenieniu się zabytków kultury unietyckiej. Temat ten ujęty został na trzech niezależnych płaszczyznach: dyspersji znalezisk sepulkralnych, osadowych i skarbów. Dzięki temu udało się wyróżnić kilka regionów intensywnego osadnictwa, a mianowicie grupę wokółhercyńską, saską, dolnołużycką, środkowośląską oraz – dodatkowo w świetle materiału osadowego – grupę nowocerekwiańską.

Według stwierdzeń autora tylko zespoły grobowe gwarantują odpowiednią jakość i liczebność materiałów, co z kolei umożliwia odtworzenie pełnej sekwencji zmian w kulturze unietyckiej. Najważniejszą kategorią wyposażenia grobów jest ceramika. Z tego też powodu stała się ona podstawą wnioskowania w omawianej pracy. Pierwszym, najobszerniejszym i najważniejszym etapem analizy jest typologia naczyń glinianych. Ze względu na brak odpowiednich opracowań Autor zmuszony został do stworzenia całkowicie nowego systemu typologicznego. System chronologiczny Mouchy opiera się bowiem nie tyle na typologii, co na stratygrafii horyzontalnej pewnych określonych form i elementów zdobnictwa ceramiki na cmentarzysku w Polepach (Moucha 1963).

Bernd Zich swoją typologię rozpoczyna od kubków. Wyróżnia wśród nich kubki klasyczne, z baniastymi brzuściami, profilowane, typy szczególne, kubki z uszkami przy krawędzi wylewu oraz kubki z uchami przekłutymi pionowo. Następnie omawia On garnki. Są wśród nich garnki z małymi uszkami, tzw. *Burker Töpfe*, garnki uchate, garnki bezuche i formy szczególne. Grupa mis dzieli się z kolei na misy z plastycznymi uchwytami, misy uchate, misy na nóżkach, misy zwykłe, misy z wywiniętymi na zewnątrz wylewami itd. Podobnie dokładną klasyfikację przeprowadzono odnośnie dzbanów, pucharów i kubków bezuchych. Wyróżniono ponadto wazy, amfory oraz naczynia zasobowe.

Równie szczegółowo przeanalizowano zabytki metalowe (szpile, naszyjniki, bransolety, naramienniki, przekłuwacze, dłuta, siekiery, topory, sztylety, berła sztyletowe, pierścienie, zausznice, paciorki i okazy rzadkie). Wśród klasyfikowanych zabytków z surowców organicznych znalazły się kościane szpile i przekłuwacze, zawieszki z zębów zwierzęcych, wisioriki z muszli, paciorki z bursztynu i wiele innych. Nie mniejszą uwagę Autora rezensowanej pracy przyciągnęły zabytki kamienne (siekiery, sierpy, grociki, grotty, płytki łucznicze). Zabiegi typologiczne zastosowano również odnośnie ceramiki nienaczyniowej (ciężarki tkackie, dysze, przęśliki i łyżki).

Ukoronowaniem tej części książki są działania zmierzające do wydzielenia odpowiednich faz chronologicznych kultury unietyckiej. Poprzedzono je przykładami stratygrafii pionowej (np. Beichlingen), horyzontalnej (np. Polepy), oraz zależności pewnych zjawisk osadniczych w skali mikroregionalnej (Obermöllern, Grobia), które ułatwiły wstępne uporządkowanie zebranego materiału, wskazując jednoznacznie na ogólne trendy rozwoju ceramiki (stany "wcześniejsze" i "późniejsze"). Porządkowania chronologicznego zabytków omawianej kultury dokonano w ramach wyróżnionych wcześniej centrów osadniczych. Głównym narzędziem tego porządkowania stała się metoda zaczerpnięta z klasycznego opracowania Oscara Monteliusa (1986), czyli seriacja (przez Zicha zwana ogólnie *Kombinationsstatistik*).

Korzystając z 224 zespołów grobowych ze strefy wokółhercyńskiej, które zawierały co najmniej dwa naczynia, Autor omawianej książki wydzielił tam 5 etapów rozwoju kultury unietyckiej. Wszystkie sąsiadujące ze sobą etapy w pewnym zakresie pokrywają się, tzn. że są takie zespoły, które zawierają jednocześnie elementy typowe dla fazy kończącej się oraz dla fazy rozpoczynającej się, co świadczyć ma o ciągłości rozwoju opisywanej kultury. Dla skonstruowania sekwencji zabytków zasadnicze znaczenie miało określenie zespołu najstarszego (w tym przypadku chodzi o grób w miejscowości Schwerz), który łączy w sobie elementy kultury pucharów dzwonowatych oraz najstarszej kultury unietyckiej. Podobnie ważką rolę odegrał tu zespół z Körner, określony jako najmłodszy.

Dla etapu nr 1 charakterystyczny jest znaczący udział tradycji kultury pucharów dzwonowatych. Tylko zupełnie wyjątkowo pojawiają się tu przedmioty metalowe. Dla etapu nr 2 typowy jest ornament frędzelkowy, wykonany techniką linii rytych. W fazie tej osadnictwo wokółhercyńskie osiągnęło swe apogeum tak w sensie bogactwa typologicznego ceramiki, jak i w liczbie punktów osadniczych. Podobnie jak w okresie poprzednim wyroby metalowe pojawiają się rzadko. Kolejny etap nr 3 jest typowym okresem przejściowym, który łączy wiele cech właściwych dla etapu 2 i 4. W kontekście

starounietyckim pojawiają się tu po raz pierwszy charakterystyczne oznaki fazy klasycznej kultury unietyckiej. Dobrym tego przykładem jest grób z Halle-Döläuer Heide, gdzie obok kubka starounietyckiego o zaokrąglonym brzuścu pojawiła się szpila z uszkiem (*Ösenkopfnadel*). Elementy "klasycznounietyckie" są szczególnie częste w zespołach etapu 3 właśnie w strefie wokółhercyńskiej. W tym też czasie w większej liczbie pojawiają się przedmioty metalowe, m.in. wspomniane już *Ösenkopfnadel*, szpile cypryjskie i pierścienie z drutu o powrotnym zwoju (*Noppenringe*).

Etap 4 jest świadkiem dominacji form określanych jako klasycznounietyckie. Interesujące, że w tym czasie przy ogromnym wzroście liczby zabytków metalowych i ich typów, maleje zdecydowanie spektrum typologiczne ceramiki. Zdecydowana większość grobów zawiera jedynie klasyczne kubki. Do wyróżników tej fazy zaliczają się jednak również pucharki z plastycznym uchwytem oraz naczynia o wysokich, stożkowatych szyjkach. Oprócz wyrobów metalowych znanych już z etapu poprzedniego występują naszyjniki z uszkami (*Ösenhalsringe*), masywne naramienniki, pierścienie, siekiery z podniesionymi brzegami i dłutka, a także berła sztyletowe i pojedyncze zausznice typu *Lockenringe*. Najbardziej zaskakujące jest jednak to, że liczba stanowisk klasycznounietyckich jest w strefie wokółhercyńskiej zaskakująco mała.

Kolejny, 5 etap kultury unietyckiej charakteryzuje się dalszym spadkiem liczby stanowisk oraz zubożeniem typologicznego wachlarza form ceramicznych znanych z fazy klasycznej, tj. z etapu 4. Do typowych zespołów tego okresu Bernd Zich zalicza znany grób "książęcy" z Leubingen. Wśród zabytków metalowych dominują siekiery i sztylety.

Podobne rezultaty przyniosła analiza zespołów saskich. Jednak w tym przypadku Autor nie zdecydował się na wyraźne wyodrębnienie okresów odpowiadających wokółhercyńskim etapom 2 i 3. Te dwie fazy określił natomiast mianem podetapów 2a i 2b. Czytelnika polskiego najbardziej zainteresują wyniki odpowiednich analiz zespołów serii śląskiej. Nawiązują one ściśle do rezultatów z obszaru okolic gór Harzu. Również na Śląsku etap 3 ma charakter wybitnie przejściowy. W regionie tym zabytki kamienne charakterystyczne są tylko dla etapu 1. W następnym okresie ceramika zdobiona jest ornamentyką rytą frędzelkową, ale o lokalnym obliczu. Etap 3 reprezentowany jest stosunkowo skromnie. Śląskie zespoły klasyczne, w przeciwieństwie do znalezisk z pozostałych omawianych obszarów, są bardzo liczne. Oprócz wspomnianych już "klasycznych" metali częstym elementem wyposażenia grobowego są paciorki bursztynowe. Okres schyłkowy w rozwoju kultury unietyckiej na Śląsku reprezentowany jest wyjątkowo skromnie.

W świetle przeprowadzonej *Kombinationsstatistik* okazało się, że seria zespołów śląskich jest najbardziej jednorodna stylistycznie i typologicznie. W regionie wokółhercyńskim wyróżnia się natomiast strefa północna, w której bardzo silnie zaznaczył się udział klasycznych kubków. W Kotlinie Turyngskiej natomiast uderzający jest brak zespołów klasycznych. Odwrotna sytuacja panowała w tych dwóch strefach na 5 etapie rozwoju kultury unietyckiej.

Za metodę weryfikującą uzyskane wyniki posłużyła analiza chronologiczna niewielkich cmentarzysk, uważanych za funkcjonujące w krótkich przedziałach czasowych. Potwierdziła ona w dostatecznym stopniu rezultaty seriacji zespołów grobowych na

obszarze wokółhercyńskim, saskim i śląskim. Wspomniane rezultaty stały się swego rodzaju "kluczem" do oceny chronologii grup lokalnych kultury unietyckiej, pozostających dotąd poza sferą zainteresowania badawczego Berndta Zicha. W ten sposób zajął on stanowisko wobec problemów określenia czasu rozwoju grupy dolnołużyckiej oraz kultury unietyckiej w Wielkopolsce i w okolicach Głogowa na Dolnym Śląsku. Oddzielnie zajął się też datowaniem cmentarzysk w Grobi i Swarzynicach. Istotną częścią recenzowanej pracy jest też odniesienie się – z perspektywy sekwencji chronologicznego rozwoju kultury unietyckiej w jej centralnych regionach – do datowania zjawisk kulturowych na Pomorzu Zachodnim i na Kujawach.

Pracę zamyka część materiałowa. Jej ważną składową jest obszarny katalog stanowisk. W ramach 42 regionów znalazły tam omówienie 4344 zespoły zabytków. W dalszej części znajduje się lista typów z odnośnikami do odpowiednich map, lista wzmiankowanych miejscowości, a następnie spis 3304 pozycji literatury!

Recenzowane dzieło jest przykładem wykorzystania tylko jednej – z wielu możliwych – drogi do rekonstrukcji etapów chronologicznego rozwoju kultury unietyckiej. Autor zdecydował się przede wszystkim na analizę najobszerniejszej kategorii dostępnych źródeł, czyli ceramiki. Wybór ten nie może budzić wątpliwości, zważywszy na jej niezwykłą zmienność, a tym samym na podatność nawet szczegółowym studiom chronologicznym. Nie można podważać też zalet tego faktu, że odpowiednim analizom poddano materiał pochodzący tylko z grobów, czyli z tzw. zespołów zamkniętych. Pewne wątpliwości może budzić natomiast oparcie wnioskowania co do zmienności chronologicznej zabytków kultury unietyckiej na jednej tylko metodzie, czyli na seriacji (*Kombinationsstatistik*). Już od pewnego czasu podkreśla się konieczność testowania wartości otrzymanywnych wyników seriacji przynajmniej przy pomocy jednej z kilku metod analiz wieloczynnikowych, najczęściej analizy korespondencji (Madsen 1988; Müller, Zimmermann 1997). Znakomitym przykładem wielostronnej weryfikacji seriacji chronologicznej zespołów z wczesnego okresu epoki brązu w Danii jest wybitna praca Helle Vandkilde, w której wspomniana badaczka z powodzeniem kojarzy efekty studiów typologiczno-stylistycznych, seriacji zespołów grobowych i skarbów, statystycznych metod wieloczynnikowych oraz datowania radiowęglowego (Vandkilde 1996).

W monumentalnym dziele Berndta Zicha zabrakło etapu konfrontacji wyników różnych, niezależnych od siebie metod ustalania chronologii. Tym chyba należy tłumaczyć np. zaskakujące datowanie grobu "książęcego" w Leubingen na fazę późną kultury unietyckiej. Grób ten w świetle wielostronnych analiz archeologicznych, dendrochronologicznych i fizyko-chemicznych uzyskał w ostatnich latach zupełnie inne miejsce na skali chronologii omawianej kultury, a mianowicie na początku fazy klasycznej (Becker, Krause, Kromer 1989). Być może, że zaważył tu przyjęty przez autora *implicite* monolinyarny model rozwoju kultury unietyckiej, tak charakterystyczny dla południowej Skandynawii w epoce brązu (Gräslund 1986), a niekoniecznie trafny na wielu innych obszarach. Na wnikliwą dyskusję zasługują też pewne nowe elementy chronologii wczesnego okresu epoki brązu na Kujawach i w Wielkopolsce, pozostające niekiedy w sprzeczności z dotychczasowymi ustaleniami naszych specjalistów (Machnik 1977; Czebreszuk 1996).

Powyższe uwagi nie mogą podważyć ogromnej wartości i niezwykle wysokiej oceny recenzowanej pracy. Wśród wielu jej zalet, takich jak szacunek dla źródeł, kompetentny ich opis i klasyfikacja, skrupulatność ich gromadzenia oraz przejrzysty układ prezentacji, konsekwencja metodyczna i wiele, wiele innych, na uwagę zasługują przede wszystkim konkretne osiągnięcia w zakresie chronologii względnej kultury unietyckiej. Najcenniejszym – moim zdaniem – jest dowiedzenie lokalnego (z obszarów położonych na północ od Lasu Turyngskiego, Rudaw i Sudetów) pochodzenia klasycznych kubków unietyckich, które typologicznie wywodzą się z form ostro profilowanych, a datowane są już na fazę przedklasyczną, tj. 3 etap rozwoju. Jeszcze bardzo długo dzieło Bernda Zicha będzie zasadniczym źródłem wiedzy na temat podstaw taksonomii i chronologii omawianej kultury. Jako takie musi stać się przedmiotem lektury każdego specjalisty i adepta zagadnień wczesnego okresu epoki brązu i problemów jego chronologii w szczególności.

Sławomir Kadrów

BIBLIOGRAFIA

- Becker Bernd, Rüdiger Krause, Bernd Kromer
1989 *Zur absoluten Chronologie der frühen Bronzezeit*, Germania, 67, s. 421–442.
- Czebreszuk Janusz
1996 *Spoleczności Kujaw w początkach epoki brązu*, Poznań.
- Gräslund Bo
1986 *Introduction. Oscar Montelius and his chronology of the Bronze Age*, [w:] Oscar Montelius, *Dating in the Bronze Age with special reference to Scandinavia*, Stockholm, s. 7–15.
- Machnik Jan
1977 *Frühbronzezeit Polens (Übersicht über die Kulturen und Kulturgruppen)*, Wrocław.
- Madsen Thorsten
1988 *Multivariate analysis in Scandinavian archaeology*, Aarhus.
- Montelius Oscar
1986 *Dating in the Bronze Age with special reference to Scandinavia*, Stockholm.
- Moucha Vaclav
1963 *Die Periodisierung der Úněticer Kultur in Böhmen*, Sbornik Československé Společnosti Archeologické, 3, s. 9–60.
- Müller Johannes, Zimmermann Andreas
1997 *Archäologie und Korrespondenzanalyse. Beispiele, Fragen, Perspektiven*, Espelkamp.
- Vandkilde Helle
1996 *From Stone to Bronze. The Metalwork of the Late Neolithic and Earliest Bronze Age in Denmark*, Aarhus.

